

-centryzmu. Przodujące znaczenie Królestwa widzi w latach 1815 - 1831, a następnie — od wojny krymskiej do powstania styczniowego, podczas gdy przodujące miejsce dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego datuje na lata 1832 - 1850, a dla Galicji — po powstaniu styczniowym.

Daleko idącą bezstronność wykazuje Rhode w rozpatrywaniu stosunków polsko-niemieckich. W niejednych poczynaniach rządu pruskiego widzi konieczność racji stanu, potępia atoli ucisk i bezprawie. Za najsluszniejsze i dla obu stron korzystne uważa austriackie rozwiązanie sprawy polskiej, mianowicie przyznanie autonomii Galicji, co na długi czas ustaliło jakieś współżycie zwaśnionych narodów. Tego nie umiały uczynić Prusy Bismarcka.

Odejście od jednostronnej wyłączonej niemieckiej interpretacji stosunków polsko-niemieckich, której — niestety — tak długo holdowała historiografia niemiecka, stanowi jeszcze jeden atut pracy Gottholda Rhodego, tu omówionej.

Zdzisław Grot

HANS-JOBST KRAUTHEIM: *Öfentliche Meinung und imperiale Politik. Das britische Russlandbild 1815 - 1854. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen Reihe I, Giessener Abhandlungen zur Agrar-und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens, Band 81, Duncker-Humbold, Berlin 1977, 411 ss.*

Stosunki brytyjsko-rosyjskie w pierwszej połowie XIX w. były już przedmiotem badań historyków, głównie angielskich i radzieckich. Wszelako w badaniach tych zajmowano się przede wszystkim rywalizacją między obydwoma państwami na Bałkanach, Bliskim Wschodzie, Kaukazie i Azji Centralnej, mniej uwagi — nie licząc studium J. H. Gleasona¹ i kilku drobniejszych prac — poświęcano natomiast genezie i rozwojowi rusofobii w W. Brytanii. Recenzowana praca pióra zachodnio-niemieckiego historyka, H. J. Krautheima, stanowi zatem pierwszą próbę szerszego przedstawienia tej problematyki. Na zainteresowanie polskiego czytelnika zasługuje ona z dwóch względów. Po pierwsze — zawiera wiele uwag dotyczących stanowiska społeczeństwa i rządu angielskiego wobec polityki władz rosyjskich na zagranicznych ziemiach polskich oraz kwestii odbudowy państwa polskiego, po drugie — charakteryzuje na przykładzie Anglii, interesujący już od szeregu lat historyków, proces kształtowania się opinii publicznej, a także jej funkcjonowania i oddziaływania na politykę rządów w krajach zachodnioeuropejskich.

Autor postawił sobie za cel ukazanie ukształtowania się w społeczeństwie brytyjskim (w wyniku jego wewnętrznych przeobrażeń oraz zmian na arenie międzynarodowej) stereotypu Rosji jako głównego wroga W. Brytanii oraz oddziaływania tego stereotypu na politykę rządu brytyjskiego w okresie między Kongresem Wiedeńskim a wybuchem wojny krymskiej. We wstępie wskazał on jednocześnie na ścisły związek opracowanego przezeń tematu z problematyką badań nad funkcjonowaniem po II wojnie światowej w społeczeństwie RFN i innych krajów zachodniej Europy stereotypu kraju-wroga. Dla pełnego wyjaśnienia genezy oraz oddziaływania tego stereotypu na wydarzenia wewnętrzne i międzynarodowe w czasach „zimnej wojny”, niezbędne jest — jego zdaniem — poznanie mechanizmów powstawania

¹ J. H. Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain*. Cambridge (Mass.) 1950.

i funkcjonowania różnych fobii w poszczególnych krajach we wcześniejszych epokach.

Podstawę źródłową pracy stanowiła prasa. Autor objął kwerendą 21 dzienników i czasopism, z których 19 ukazywało się w Londynie i dwa w Edynburgu. Ograniczył się zatem do przeanalizowania zawartości prasy centralnej, słusznie podkreślając, że w pierwszej połowie XIX w. ona głównie kształtowała opinię publiczną. W tym czasie niewiele zresztą czasopism wydawano poza Londynem. Znajdowały się tam wówczas siedziby redakcji wszystkich dzienników. Na prowincji ukazywała się jedynie część tygodników i kwartalników. Niektóre spośród nich poświęcały wprawdzie wiele uwagi polityce zagranicznej Rosji i panującemu w niej systemowi społecznemu, a także sprawie polskiej, jednakże poza wydawanymi w Edynburgu miały one nieduży zasięg terytorialny i społeczny. Niemniej w wykazie wykorzystanej prasy brak kilku czasopism, jak choćby dziennika „The Sun”, na którego łamach dość często zamieszczano artykuły o tematyce rosyjskiej. Oprócz dzienników i czasopism autor przeanalizował w szerokim zakresie drukowane sprawozdania z obrad parlamentu, różnego rodzaju wydawnictwa seryjne oraz liczne broszury i opracowania poświęcone Rosji, jak również państwu i regionom, które były terenami jej penetracji, wpływów i ekspansji. W sumie podstawa źródłowa pracy wydaje się wystarczająca i nie może budzić zastrzeżeń, chociaż autor nie wyzyskał wszystkich istniejących możliwości.

W zamieszczonym na końcu książki wykazie wykorzystanej literatury znalazły się — jak zaznaczył autor — jedynie wybrane pozycje, najbardziej dlań przydatne, w tym również radzieckich i polskich autorów. Jeśli idzie o wybór tych ostatnich, to robi on jednak wrażenie dość przypadkowego. W wykazie umieszczono bowiem rozprawę A. F. Grabskiego² i T. Szaroty³ w niewielkim stopniu dotyczące omówionego w pracy tematu, brak zaś monografii poświęconych stosunkom polsko-brytyjskim w pierwszej połowie XIX w. O opinii publicznej w Anglii, w kontekście jej stosunku do sprawy polskiej, pisali zaś w węższym lub szerszym zakresie M. Handelsman, J. Feldman, H. Wereszycki, P. Brock i L. Zieliński. Ich prace zawierają jednak raczej ogólne uwagi dotyczące problematyki będącej przedmiotem badań autora. Jeśli więc pominięcie tych prac wydaje się zrozumiałe, to nie można tego powiedzieć o studiach T. Grzebieniowskiego⁴ i L. Widerszala⁵. Ten ostatni zajął się szerzej polityką W. Brytanii na Kaukazie oraz stosunkiem angielskiej opinii publicznej do poczynań Rosji w tym regionie. Zapoznanie się z jego ustaleniami nie naszczałoby autorowi większych trudności, ponieważ zostały one opublikowane również w języku angielskim⁶.

Książka Krautheima składała się z siedmiu rozdziałów, przy czym rozdział pierwszy autor potraktował jako wprowadzenie do właściwych rozważań i zarazem ich tło. Charakteryzuje tu stosunki rosyjsko-angielskie po 1815 r. oraz wyjaśnia znaczenie pojęć „opinia publiczna” i „rusofobia”, przytaczając jednocześnie

² A. F. Grabski, *Polska w opiniach Europy zachodniej XIV - XV w.*, Warszawa 1968.

³ T. Szarota, *Polska w świetle badań opinii publicznej na Zachodzie, 1939 - 1956*. „Przegląd Historyczny” 55 (1974), ss. 505 - 514.

⁴ T. Grzebieniowski, *Dziennik angielski „The Times” oraz jego stanowisko w sprawach polskich*. Warszawa 1935; tenże, *Sprawa polska w zwierciadle prasy angielskiej XIX wieku*. „Przegląd Współczesny” 1939, nr 6, ss. 89 - 107.

⁵ L. Widerszal, *Sprawy kaukaskie w polityce europejskiej w latach 1831 - 1864*. Warszawa 1934.

⁶ L. Widerszal, *The British Policy in the Western Caucasus 1833 - 1842* Palmerston, Ponsonby, Urquhart. W: *La Pologne au VII-e Congres International de Sciences Historiques*. Varsovie 1933; por. także obszernie streszczenie w języku angielskim w opracowaniu cytowanym w przypisie 5.

ich definicje zawarte w pracach innych autorów. Dalej omawia szczegółowo możliwości oddziaływania opinii publicznej na politykę rządu brytyjskiego. Początkowo (do lat trzydziestych XIX w.) nie były one duże. Władze państwowe skutecznie ograniczały bowiem cyrkulację dzienników i czasopism przez pobieranie (od 1712 r.), niewspółmiernie wysokich w stosunku do ich ceny podatków. Podatki te zmniejszono dopiero w 1836 r., zaś ich całkowite zniesienie w 1855 r. stworzyło podstawy dynamicznego rozwoju prasy w następnych latach. Wszelako już w drugim ćwierćwieczu XIX stulecia wywierała ona znaczny wpływ na bieg wydarzeń, niewspółmierny do liczby sprzedawanych wówczas dzienników i czasopism. Mniej zamożnym warstwom społecznym ich lekturę umożliwiały bowiem, liczne zwłaszcza w Londynie, czytelnie i kawiarnie. Jednocześnie w wyniku obniżenia wspomnianego wyżej podatku oraz znacznego wzrostu dochodów z ogłoszeń, a także uatrakcyjnienia formy i rozszerzenia tematyki publikowanych artykułów, większość dzienników i periodyków w ćwierćwieczu tym zdobyła niezależną od rządu pozycję. Prasa kształtowała wówczas nie tylko opinię publiczną, ale była zarazem wyrazicielem panujących wśród niej nastrojów. Żałować należy, że autor ograniczył się tylko do ogólnego scharakteryzowania wykorzystanych przezeń dzienników i czasopism. Niedosyt odczuwa się zwłaszcza jeśli idzie o informacje dotyczące ich zakresu tematycznego, wysokości nakładów i zasięgu terytorialnego.

Rozwój rusofobii w W. Brytanii, jak wyraziście wykazał autor, był procesem długotrwałym, składającym się z kilku etapów. Dokonywał się on w wyniku oddziaływania szeregu czynników, wydarzeń politycznych na kontynentach europejskim i azjatyckim, a także przeobrażeń w łonie społeczeństwa angielskiego.

Obraz Rosji, jaki utrwałała w brytyjskiej opinii publicznej prasa w okresie między Kongresem Wiedeńskim a wybuchem wojny krymskiej, nabierał stopniowo coraz więcej cech negatywnych. W czasie obrad Kongresu w angielskich dziennikach i periodykach pisano wprawdzie z uznaniem i zadowoleniem o zwycięstwie wojsk rosyjskich nad Wielką Armią Napoleona, ale tym pozytywnym komentarzom już wówczas towarzyszyły krytyczne uwagi o rosyjskim systemie społecznym. Ugruntowywanie się negatywnych opinii o Rosji w pokongresowych latach pozostawało w ścisłym związku z rywalizacją angielsko-rosyjską na Bałkanach, Kaukazie i Azji Centralnej. Uważano, że umocnienie się pozycji cesarstwa rosyjskiego stanowi zagrożenie dla interesów brytyjskich nie tylko w tych rejonach, ale również w Indiach. Punkt ciężkości zainteresowań brytyjskiej opinii publicznej ku sprawom wschodnim przesuwać zaczął się już w końcu lat dwudziestych. Był on następstwem rozwoju gospodarczego kraju i — co za tym idzie — dążenia części społeczeństwa angielskiego i do rozszerzenia ekspansji kolonialnej.

Autor obszernie charakteryzuje również oddziaływanie sprawy polskiej na upowszechnianie się w W. Brytanii negatywnych o Rosji opinii. Relacje o przebiegu powstania listopadowego, a następnie o zastosowanych wobec ludności polskiej represjach przyczyniły się w znacznym stopniu do ich rozpowszechniania i wzbogacania nowymi komponentami. Nasilenie negatywnych komentarzy spowodowały zwłaszcza takie wydarzenia, jak wprowadzenie statutu organicznego w Królestwie Polskim, przemówienie Mikołaja I w Warszawie w 1835 r., w którym sformułowany został program represji czy likwidacja Rzeczypospolitej krakowskiej. Równocześnie z krytyką polityki władz rosyjskich na zagarniętych terenach wysuwano nierzadko w prasie postulaty odbudowania państwa polskiego. Przy czym — według koncepcji znajdującej w brytyjskim społeczeństwie najwięcej zwolenników — miało stanowić ono w Europie, tak jak w Azji Centralnej Persja i Afganistan, a na Bliskim Wschodzie Turcja, barierę dla „despotyzmu rosyjskich władców”.

W drugim ćwierćwieczu XIX stulecia wiedzę o Rosji w społeczeństwie brytyjskim znacznie upowszechniały nadto liczne artykuły, broszury i opracowania poświęcone krytyce celów i metod prowadzonej przez nią polityki na Kaukazie, w rejonie wschodnich wybrzeży Morza Śródziemnego, w księstwach naddunajskich. Zawierały one również często uwagi o panującym w imperium rosyjskim despotyzmie i zacofaniu, w ogóle o jego niższości cywilizacyjnej. Szkoda, że autor ograniczył się tylko do opisowego przedstawienia oddziaływania prasy na brytyjską opinię publiczną w okresie konfliktów na kontynentach europejskim i azjatyckim, w których Rosja była głównym przeciwnikiem W. Brytanii. Statystyczne zestawienie poświęconych jej artykułów w prasie omawianego okresu, choćby w dziennikach o największym społecznym zasięgu, umożliwiłoby — jak się wydaje — bardziej precyzyjne określenie poszczególnych etapów rozwoju rusofobii. Obejmowała ona stopniowo coraz szersze rzesze społeczeństwa, mimo iż część prasy w niektórych latach odstępowała od krytyki polityki zagranicznej i wewnętrznej Rosji. Zmianę stanowiska części opinii publicznej o konserwatywnych poglądach spowodowała np. wizyta Mikołaja I w Londynie w 1846 r. W przeznaczonych dla niej dziennikach i periodykach pojawiły się pochlebne o państwie rosyjskim artykuły, a zarazem krytyczne komentarze dotyczące sprawy polskiej. Zmiana ta okazała się jednak krótkotrwała. Już bowiem na początku drugiej połowy XIX w. wzrost napięcia w stosunkach między obydwooma państwami pociągnął za sobą rozszerzenie się w społeczeństwie angielskim rusofobii na niespotykaną dotąd skalę i w jego konsekwencji przystąpienia W. Brytanii do wojny krymskiej.

Książkę Krautheima nietłatwo ocenić w jednym zdaniu. Jeśli chodzi np. o charakterystykę ewolucji stanowiska angielskiej opinii publicznej wobec sprawy polskiej, to nie zawiera ona też zmieniających dotychczasowe poglądy, lecz potwierdza względnie rozszerza ustalenia znajdujące się w innych pracach. Bezspornym jej walorem jest natomiast najpełniejsze w literaturze naukowej przedstawienie procesu narastania rusofobii w W. Brytanii i scharakteryzowanie czynników, które spowodowały jej gwałtowny wzrost w przededniu wojny krymskiej. Zaslugą autora jest również wykazanie, że rusofobia, mimo iż swymi korzeniami sięgała czasów wcześniejszych, szersze rzesze brytyjskiego społeczeństwa zaczęła opanowywać w drugim ćwierćwieczu ubiegłego stulecia, kiedy ich uwaga odwracała się stopniowo od kwestii europejskich ku sprawom bliskowschodnim i azjatyckim, na których nasilał się rosyjsko-brytyjski antagonizm. Dalszym osiągnięciem autora jest ukazanie wpływu rusofobii na decyzje władz brytyjskich w objętym badaniem okresie. W sumie zatem recenzowana praca, solidnie udokumentowana i napisana z dużą dociekliwością badawczą, poszerza w istotnym zakresie dotychczasowy stan wiedzy o roli brytyjskiej opinii publicznej w pierwszej połowie XIX w.

Witold Molik

ELMER BENDINER: *Czas aniołów. Tragikomiczna historia Ligi Narodów*. Tłumaczył Jan Okopień, „Czytelnik”, Warszawa 1981, 552 ss. + ilustracje poza tekstem.

Od kilku już lat Wydawnictwo „Czytelnik” zapowiadało publikację tłumaczenia książki Elmera Bendinera. Kilka obszernych fragmentów tej pracy ogłosiła „Literatura” w lecie 1978 r. Autor jej jest dziennikarzem; z wielką swobodą posługuje się